

DOI: 10.31648/an.7432

TEMATYKA PIŁKARSKA W KSZTAŁTOWANIU KOMPETENCJI INTERKULTUROWEJ STUDENTÓW KIERUNKÓW FILOLOGICZNYCH NA PRZYKŁADZIE FILOLOGII WŁOSKIEJ

FOOTBALL TOPICS AS CONTRIBUTING TO THE SHAPING
OF FOREIGN LANGUAGE STUDENTS' INTERCULTURAL
COMPETENCE BASED ON ITALIAN CLASSES

Anna Godzich

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4513-4232>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Adam Mickiewicz

University in Poznań

e-mail: annas@amu.edu.pl

Keywords: football, intercultural competence, Italian as foreign language didactics, foreign philology, football in foreign language teaching

Abstract: The aim of the present article is to offer some reflections on the possibilities of developing intercultural competence in the context of glottodidactics by employing some elements constituting the language of football and sport. It is demonstrated that such elements as football-related lexems, anthroponyms of Italian football players, Italian football and fascism, cultural scripts, and many others can be used to shape students' awareness as regards Italian culture, society, lifestyle, and customs. Consequently, one facilitates the enculturation process and the achievement of intercultural competence.

1. Wstęp

Piłka nożna to zjawisko wychodzące daleko poza ramy kategorii „sport”. Przypomnieli o tym niedawno dziennikarze A. Werner i M. Kołodziejczyk w książce pt. *Mecz to tylko pretekst. Futbol, wojna, polityka* [2020], ukazując

historyczne, polityczne i społeczne zakorzenie futbolu w różnych krajach, nie uciekając przy tym od problemów, które unaczyniają się również na stadionach (niepokoje społeczne, nacjonalizm, walka o większą niezależność/niepodległość, rasizm, terrorizm czy wojna). Przedmiotem niniejszej refleksji pozostaje jednakże perspektywa znacznie węższa, ponieważ tekst ten wpisuje się w nurt rozważań o charakterze glottodydaktycznym. Celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób nauczyciel może wykorzystać tematykę piłki nożnej w kształtowaniu kompetencji interkulturowej uczących się na przykładzie filologii włoskiej. Zagadnienia sportowe stanowią bowiem bogaty i różnorodny materiał dydaktyczny i w mojej opinii są istotnym i interesującym komponentem, który może służyć do rozwijania kompetencji interkulturowej na zajęciach z seminarium językoznawczego, wiedzy o historii kraju nauczanego języka czy z praktycznej nauki języka obcego. Wraz ze zmianami, które zachodzą w glottodydaktyce, np. coraz częstszym wprowadzaniem do zajęć elementów ludyczności [Wolff 2018] czy wykorzystywaniem nowych technologii (*m-learning*), nauczanie języków obcych okazuje się wciąż aktualnym wyzwaniem. Nowe potrzeby studentów zostały ujawnione również przez wprowadzenie nauczania zdalnego w związku z pandemią Covid-19. Narzędziem, które może podnieść atrakcyjność zajęć językowych, jest niewątpliwie tematyka sportowa/piłkarska, a – jak zauważa Anna Wierzbicka [2019, 15] – „w badaniach kulturowych można bardzo wiele osiągnąć, zwracając się ku lingwistyce – w szczególności ku semantyce lingwistycznej (...)”.

2. Tematyka sportowa a dydaktyka interkulturowa – przegląd badań.

Jak podaje *Słownik języka polskiego on-line* (www.sjp.pl), *interkulturowy* oznacza „dotyczący wielu kultur, zachodzący między wieloma kulturami; międzykulturowy”¹. Dydaktykę interkulturową postrzegam zatem jako przestrzeń dla porozumienia pomiędzy użytkownikami pochodzącymi z różnych kultur. Interkulturowość rozumiem, za Katarzyną Kukowicz-Żarską [2014, 331, por. także Balboni 1999; Wilczyńska 2005], jako „wielopłaszczyznowe porozumienie, do którego dojść powinno pomiędzy osobą uczącą się a rodzimym użytkownikiem języka podczas procesu komunikowania się w sytuacjach autentycznych”. W przestrzeni kontaktu pomiędzy pochodzącymi z różnych kultur uczestnikami danej sytuacji komunikacyjnej dochodzi do spotkania kultury własnej z kulturą obcą [Kukowicz-Żarska 2014, 332 za: Krumm 2003, 414], przy czym kultury obcej doświadczamy zawsze z perspektywy kultury własnej lub „z perspektywy własnych doświadczeń dotyczących tejże kultury” [Kukowicz-Żarska 2014, 332 za: Lüsebrink 2003, 64].

¹ <https://sjp.pl/interkulturowy> [Dostęp 20 II 2021].

Warto zauważyć, że tematyka sportowa, w tym piłkarska, jako narzędzie w dydaktyce języków obcych pojawia się w literaturze dotyczącej nauczania języków tych krajów, w których piłka nożna i sport stanowią istotny element życia danego społeczeństwa (Włochy, Niemcy, Hiszpania), nierzadko bowiem piłka nożna jest impulsem do rozpoczęcia nauki języka obcego, a nierzadko także podjęcia studiów filologicznych. Zgodnie ze statystykami, które prowadzę od wielu lat, odsetek studentów podejmujących decyzję o rozpoczęciu studiów filologicznych na kierunku filologia włoska na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w związku z zainteresowaniem włoską drużyną piłkarską wynosi ok. 4-6% w zależności od rocznika². Ponadto zainteresowanie piłką nożną może być nie tylko impulsem do rozpoczęcia nauki danego języka obcego, lecz także impulsem do nauki, do rozwoju kompetencji językowej i interkulturowej.

Publikacje dotyczące wykorzystania zagadnień okołosportowych w dydaktyce języków obcych pojawiają się w pierwszej dekadzie nowego milenium. Mają one różnoraki charakter: włoscy badacze, Fabio Caon i Vinicio Ongini [2008], postulują dydaktykę języka włoskiego jako drugiego języka za pomocą piłki nożnej i naukę poprzez współuczestnictwo w grze i w grupie. W ich rozumieniu interkulturowość w piłce nożnej to przede wszystkim integracja uczniów za pomocą gry i współdziałania na boisku. Z kolei wspomniana już polska językoznawczyni Kukowicz-Żarska [2014] w swoim artykule proponuje wykorzystanie tematyki związanej z Igrzyskami Olimpijskimi w Berlinie w 1936 roku jako impulsu do rozwoju kompetencji interkulturowej na zajęciach z praktycznej nauki języka niemieckiego (tematyka narodowego socjalizmu w Niemczech, zagadnienia antysemityzmu, antycyganizmu, czystości rasowej postulowanej przez reżim nazistowski, sport a propaganda). Benjamin Chalupinski [2015] natomiast w swojej monografii z zakresu socjolingwistyki analizuje cechy substandardowych odmian włoszczyzny na przykładach zaczerpniętych z włoskich kronik piłkarskich, w których odnajduje różne zjawiska charakterystyczne dla społecznych odmian języka oraz oralność, zaś dwaj hiszpańscy badacze, Francisco Núñez-Román i Emilio Gallardo-Saborido [2020], w dydaktyce języka hiszpańskiego jako języka drugiego lub obcego wykorzystują sprawozdania pomeczowe jako narzędzie służące do rozwijania umiejętności filologicznych w zakresie tworzenia tekstu pisanego w języku hiszpańskim.

---

² Przy czym trzeba zaznaczyć, że zaczynam prowadzić zajęcia dopiero w drugim semestrze na II roku studiów licencjackich, więc część studentów przyjętych na I roku rezygnuje ze studiów, nim zdołam zadać im pytania dotyczące ich motywacji do nauki języka włoskiego. Należy również pamiętać, że włoskie drużyny piłkarskie od lat należą do najbardziej popularnych na świecie, mimo iż nie zawsze święcą triumfy na arenie europejskiej czy światowej.

3. Tematyka sportowa a włoskie realia kulturowe

W niniejszej części chciałabym omówić miejsce tematyki sportowej we włoskich realiach kulturowych. Nie ulega wątpliwości, że we Włoszech reprezentacja mężczyzn w piłce nożnej zajmuje szczególne miejsce, a piłka nożna jest elementem kultury narodowej. Oddają to wyraźnie słowa polskich piłkarzy, którzy grają lub grali we włoskich ligach piłkarskich i dobrze poznali zarówno Włochów, jak i Italię: „Piłka nożna przewija się tu (we Włoszech, A.G.) we wszystkich aspektach życia. Jest wszędzie (...) – opowiada Zbigniew Boniek” [Dumanowski, Guziak 2020, 11]; „Piłka nożna jest tu religią. Wszyscy się nią interesują, wszyscy się na niej znają, wszyscy nią żyją. (...) – wyjaśnia Marek Koźmiński, który przez dekadę występował w klubach Serie A” [Dumanowski, Guziak 2020, 12]; „Taki poziom fanatyzmu jest niespotykany nigdzie indziej. Wojciech Szczęsny piłkarsko wychował się na Wyspach Brytyjskich, gdzie tradycja futbolowa jest równie bogata. Która nacja bardziej żyje piłką? – Włosi! Bez porównania – odpowiada błyskawicznie Szczęsny” [Dumanowski, Guziak 2020, 12]. Znamienne są także słowa Alberta Bertolotta, włoskiego dziennikarza od lat mieszkającego w Polsce: „Zamiłowanie do piłki jest wpisane w naszą kulturę. To bardzo naturalne. Nie pytasz kogoś, czy interesuje się piłką, bo to raczej oczywiste” [Dumanowski, Guziak 2020, 13].

Włochy wielu z nas kojarzą się z piłką nożną, ale niewielu wie, że około-piłkarskie pytania, takie jak „Której drużynie kibicujesz?” (wł. *Di che squadra sei?* – dosł. „Z której jesteś drużyny?”) można uznać za swoiste rytualizmy, tj. w rozumieniu Guy’a Torra i Władysława Chłopickiego [2000, 274] „wyrażenia językowe stanowiące pewną całość i często używane przez rodzimych użytkowników danego języka w ramach pewnych scenariuszy (zdefiniowanych za pomocą rejestrów i parametrów) i mające w nich swoje miejsce”. Odpowiedź „Nie interesuję się piłką nożną” (wł. *Non seguo il calcio* – dosł. „Nie śledzę piłki nożnej”) wprowadziłaby naszego włoskiego interlokutora w stan konsternacji, zbiłaby go z pantalyku, gdyż nie jest wpisana we włoski skrypt kulturowy.

O wadze piłki nożnej jako elementu włoskiej wspólnoty kulturowej świadczy bogaty materiał językowy, m.in. powyższe pytanie – „Z której jesteś drużyny?” wyraża bardzo silne utożsamianie się włoskiego kibica z ulubionym klubem. O swojej drużynie powie on, że jest to „drużyna jego serca” (wł. *squadra del cuore* – dosł. „drużyna serca”), a mająca najwięcej kibiców na terenie Włoch drużyna Juventusu nazywana jest „włoską narzeczoną” (wł. *fidanzata d’Italia*), czyli narzeczoną wszystkich Włochów. Określenie to oddaje wszechwłoski charakter popularności tego klubu piłkarskiego. Znaczące jest także włoskie słowo *tifoso* – ‘kibic’, będące derywatem od leksemu *tifo*³ – ‘tyfus, dur brzuszny’. *Tifoso* w języku medycyny znaczy ‘durowy, tyfusowy’ lub ‘chory na dur brzuszny, tyfus’. Objawami tej choroby są m.in. nagła gorączka, początkowo

³ <https://www.treccani.it/vocabolario/ricerca/Tifoso/> [Dostęp 20 II 2021].

euforia, przyspieszone oddychanie, splątanie, odurzenie⁴. Słowo to rozwinęło znaczenie przenośne, początkowo potoczne: 'kibic, fanatyk sportu, entuzjasta, pasjonat'. Włosi zatem dostrzegli podobieństwo pomiędzy stanem osoby chorującej na tyfus a rozgorączkowanym kibicem na trybunach, dopingującym ulubioną drużynę. W języku polskim podobne znaczenie rozwinęło się dla czasownika *szaleć* – np. *szaleć za jakimś piosenkarzem*. Tak pisze o włoskich kibicach i ich „chorobie” Zbigniew Boniek [1986, 83]: „We Włoszech wszyscy są kibicami. *Calciofili*⁵ – tak również określa się kibiców – bardziej zagorzali niż *tifosi*, to ludzie chorzy na piłkę. Futbol, podobnie jak w Brazylii, jest we Włoszech religią i trudno znaleźć człowieka, który nie byłby jej wyznawcą”.

Innym aspektem, o którym warto wspomnieć, są horoskopy, które odczytuje się w piłkarskich programach telewizyjnych, takich jak *Sportowa niedziela*, czy przedmeczowych studiach przed ważnymi meczami włoskich drużyn. We Włoszech wszyscy wiedzą, że Juventus – drużyna założona 1 XI 1897 roku, jest „spod znaku zodiaku” Skorpion, Interowi zaś, założonemu 9 III 1908 roku, patronują Ryby, a powołana do życia 7 VI 1927 roku A.S. Roma to zodiakalne Bliźnięta. Na podstawie informacji z horoskopów Włosi próbują prognozować wynik ważnego meczu.

Włoskie *calcio*, piłka nożna, zatem, w mojej opinii, należy do tzw. *słów kluczy*, to jest słów, które oddają stosunek danego narodu do tradycji, dziedziczonych wartości, odzwierciedlają „aktualne przeżywanie świata” [Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004, 19], a także sposób, w jaki dana społeczność radzi sobie z czasem teraźniejszym. *Słowa klucze* w rozumieniu Wierzbickiej [2007] odzwierciedlają specyficzne realia kulturowe i uwarunkowania społeczno-kulturowe (konotacje, asocjacje, symbolika) i zawierają swoisty naddatek kulturowy, „znaczenie kulturowe” [Fleischer 2002]. Słowo *calcio*, rytuały i liczne leksemy oraz wyrażenia związane z piłką nożną, w szczególności te, które uległy resemantyzacji w języku ogólnym, należą we Włoszech do wiedzy wspólnej w rozumieniu Wierzbickiej [1996]. Np. *essere figlio di Serie A* – dosł. być pierwszoligowym dzieckiem, 'być faworyzowanym przez rodziców, być dzieckiem wyróżnianym przez rodziców (spośród rodzeństwa)'.

Warto odnotować, że we Włoszech od lat najpoczytniejszymi dziennikami są tytuły sportowe. Zgodnie z raportem Audipress z 2020 roku najchętniej czytany włoskim dziennikiem była wydawana w Mediolanie „La Gazzetta dello Sport”, zaś na piątym miejscu znalazł się drugi dziennik sportowy „Corriere dello Sport-Stadio”, którego redakcja ma siedzibę w Rzymie, a na ósmym dziennik „Tuttosport”, wydawany w Turynie [Vivaldi 2020].

⁴ Co ciekawe, podobnej metafory używają M. Czubaj, J. Drozda i J. Myszkowski [2012, 43], traktując o początkach popularności piłki nożnej: „Skoro nie dało się już powstrzymać rozprzestrzeniania futbolu, który Anglicy roznosili po świecie niczym chorobę zakaźną, należało wpisać go w lokalne narracje (...)”.

⁵ 'Miłośnicy piłki nożnej'. Wł. *calcio* 'piłka nożna', *filo* 'miłośnik'.

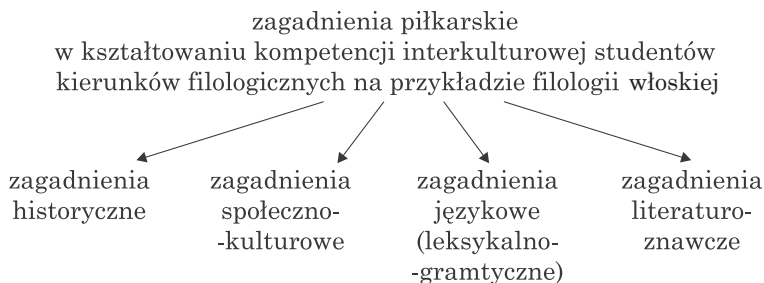
4. Tematyka piłkarska w kształtowaniu kompetencji interkulturowej studentów filologii włoskiej

Nakreśliwszy piłkarski pejzaż Włoch, możemy przyjrzeć się sposobom wykorzystania tematyki piłkarskiej w kształtowaniu kompetencji interkulturowej studentów filologii włoskiej. Należy wspomnieć, że w samych Włoszech w 2008 roku wdrożono pilotażowy projekt „Uczymy się języka włoskiego, grając w piłkę nożną” w szkole im. A. D'Arrigo w Palmie di Montechiaro. Program nauczania łączący naukę z grą w piłkę nożną objął 36 uczniów klas III-V szkoły podstawowej i I klasy tzw. szkoły średniej I stopnia, czyli odpowiednika VI klasy polskiej szkoły podstawowej. Z kolei badacz Fabio Caon zapoczątkował na Uniwersytecie Ca' Foscari w Wenecji projekt „Gram i ja” („Gioco anch'io”).

Sposób wprowadzania zagadnień okołopiłkarskich możemy uzależnić od:

- poziomu znajomości języka studentów/uczących się, zgodnie z Europejskim Systemem Opisu Kształcenia Językowego,
- interesującej studentów tematyki zajęć.

Z kolei zagadnienia piłkarskie, czy też sportowe, w kształtowaniu kompetencji interkulturowej studentów kierunków filologicznych możemy pogrupować według poniższego schematu:

Trzeba zaznaczyć jednak, iż granice pomiędzy jedną domeną (np. zagadnienia historyczne, zagadnienia społeczno-kulturowe itd.) a drugą są nieostre, niekiedy dana tematyka będzie miała zarówno wymiar historyczny, jak i społeczno-kulturowy.

I. Zagadnienia historyczne

1) opis ideologii faszystowskiej w kontekście wydarzeń sportowych i osiągnięć włoskich sportowców (zdobycie mistrzostwa świata przez włoską reprezentację w piłce nożnej mężczyzn w 1934 i 1938 roku, medale reprezentacji w piłce nożnej mężczyzn na igrzyskach olimpijskich – brązowy w Amsterdamie w 1928 roku i złoty w Berlinie w 1936 roku);

2) propaganda we włoskich mediach – tytuły we włoskiej prasie sportowej po zwycięstwach reprezentacji narodowej w piłce nożnej mężczyzn: „Apoteoza

faszystowskiego sportu na stadionie w Paryżu”, „zwycięstwo rasy przyćmiło zwycięstwo sportowe” – „La Gazzetta dello Sport” po zdobyciu przez Włochów mistrzostwa świata w 1938 roku [Martin 2004, 193], sport w okresie faszyzmu jako narzędzie polityczne: sport i wychowanie fizyczne jako elementy tworzenia „nowego państwa” i „włoskości” [por. van Eldik 2007, 29-30]; trener piłkarskiej reprezentacji narodowej mężczyzn w piłce nożnej, Vittorio Pozzo podczas mundialu w 1934 roku wykorzystywał nacjonalistyczne zdjęcia i aluzje do technik walki na froncie – piłkarze przedstawiani i w konsekwencji postrzegani byli jako reprezentanci narodu i reżimu [Martin 2004, 197], piłkarz na boisku – metafora żołnierza na polu bitwy; piłkarze – obywatele *nowych* Włoch;

3) pojęcie stereotypu – stereotypy narodowościowe i etniczne (językowo-kulturowy obraz Żyda [por. Skuza 2018], językowo-kulturowy obraz Cygana, etnonimy atrybutywne);

4) polityka językowa w okresie faszyzmu – zmiana obco brzmiących nazw klubów piłkarskich: Milan Football and Cricket Club w ramach przymusowej faszystowskiej italianizacji przemianowano na swojsko brzmiące Milano Gioco del Calcio e Pallamaglio (nazwa klubu funkcjonowała w latach 1938-1945) [Caffarelli 2005, 76], zaś Inter ochrzczono Ambrosianą⁶ (wł. *ambrosiano* – ‘dotyczący św. Ambrożego, patrona miasta Mediolan’; ‘mediolański; mediolańczyk’).

II. Zagadnienia społeczno-kulturowe

1) katastrofa lotnicza na turyńskim wzgórzu Superga (wł. *Strage della Superga*, 4 V 1949 roku);

2) tragedia na stadionie Heysel (wł. *Strage dell'Heysel*, 29 V 1985 roku) – słowo *strage* w języku włoskim oznacza ‘rzeź’, ‘masakrę’, ale i ‘zamach’ w kontekście aktów terroru z okresu tzw. lat ołowiu⁷. Oba wydarzenia zapadły głęboko w pamięć włoskich kibiców, w szczególności drużyny Torino (Superga) i Juventusu (Heysel). Osoby, które wówczas zginęły, są co roku upamiętniane. W katastrofie lotniczej na wzgórzu Superga zginęli piłkarze, działacze klubu Torino oraz dziennikarze i personel pokładowy. Na belgijskim stadionie Heysel natomiast w wyniku starć pomiędzy kibolami Liverpoolu i Juventusu zginęło 38 kibiców włoskiej drużyny oraz 1 Belg;

3) tragedia na placu św. Karola w Turynie (wł. *tragedia di Piazza San Carlo*, 3 VII 2017 roku) – w wyniku paniki tłumu zgromadzonego w centrum Turynu i oglądającego finał Ligi Mistrzów, w którym grała drużyna Juventusu, rannych zostało 1500 osób, a 3 osoby zmarły. Wydarzenie to można przywołać jako przestrozę i przykład włoskiej przywary – niefrasobliwości i wiary, że „jakoś to będzie”. Śledztwo wykazało wiele nieprawidłowości i uchybień w organizacji imprezy. Zdarzenie to rozegrało się w mieście będącym drugim najważniejszym ośrodkiem gospodarczo-kulturalnym północnych Włoch i doszło do niego

⁶ https://it.wikipedia.org/wiki/Societ%C3%A0_italiana_durante_il_fascismo [Dostęp 20 II 2021].

⁷ Koniec lat 70. do początku lat 80. XX w.

stosunkowo niedawno, więc oddziałuje mocno na wyobraźnię studentów. Według mnie warto uczulić studentów na to, że w kontaktach zawodowych z Włochami mogą zetknąć się z ich brakiem przezorności i bez troską oraz przestrzec ich, iż wielu spraw będą musieli doglądać samodzielnie, jeśli chcą się uchronić przed niepowodzeniem i frustracją;

4) przydomki nadawane włoskim piłkarzom: *Pinturicchio* – Alessandro Del Piero (odwołanie do włoskiego renesansowego malarza), metafora konceptualna we włoskich kronikach piłkarskich: ODDANIE CELNEGO STRZAŁU NA BRAMKĘ TO MALOWANIE FARBAMI (SCORING IS PAINTING): zdobycie gola = pociągnięcie pędzlem: *pennellate* – gole à la Del Piero (dosł. pociągnięcia pędzlem). W języku polskim zwykło się mówić, że piłkarz prezentuje wirtuozerię na boisku, natomiast wychowani w bliskości ze sztuką, obcujący z dziełami sztuki na co dzień Włosi (por. włoskie miasta-perłki architektoniczne, arcydzieła malarstwa i rzeźby) postrzegają tak pięknie zdobyte gole jako pociągnięcia pędzlem;

5) silna obecność piłki nożnej w polityce i sferze publicznej, np. nazwa włoskiej partii „Forza Italia”, tj. Naprzód Włochy, którą związany z drużyną A.C. Milan Silvio Berlusconi założył w 1993 roku i metafora piłkarska, po którą sięgał polityk (np. swoje wkroczenie na włoską arenę polityczną określał mianem „wejścia na boisko”). *Forza Azzurri!* to okrzyk włoskich kibiców zagrzewający do boju reprezentację narodową;

6) sport a czas wolny (dyscypliny typowe dla danego kraju, np. piłka nożna, gra w bule; sposób spędzania wolnego czasu a sport, sobota i niedziela na stadionie, kibicowanie w barach kawowych);

7) przesądność Włochów na przykładzie rytuałów piłkarzy i tzw. boiskowych przesądów. Otóż wielu wie, że Włosi kochają futbol, jednak niewiele znana jest włoska przesądność. Obok ogólnowłoskich rytuałów odganiających pecha, takich jak czerwone ubranie, czerwony rożek w kształcie papryczki chili (wł. *cornetto rosso / cornetto portafortuna*), którą należy nosić ze sobą, czy przynoszący szczęście talizman – figurka garbusa (wł. *gobbo*), warto wzbogacić zajęcia o wiedzę związaną z rytuałami odpędzającymi nieszczęście praktykowanymi przez włoskich piłkarzy. Dla przykładu Filippo Inzaghi przed każdym meczem jadł biszkopty firmy Plasmon, zawsze zostawiając dwa [Dumanowski, Guziak 2020, 207], pochodzący z Południa Włoch Gennaro Gattuso przez cały miesiąc mundialu w 2006 roku nosił tę samą, „szczęśliwą” bluzę i poza treningami i meczami nie opuszczał ośrodka, w którym zakwaterowana była reprezentacja Włoch [Dumanowski, Guziak 2020, 208]. Takie rytuały włoskich piłkarzy, mające odganiać pecha, w sferze publicznej dyskusji o piłce nożnej, a także wśród Włochów są powszechnie znane;

8) włoskie gesty – na przykładach gestów wykonywanych przez piłkarzy na boisku.

III. Zagadnienia językowe (leksykalno-gramatyczne)

1) frazeologizmy i leksemy zapożyczone z profesjolektu dziennikarsko-sportowego we współczesnym języku ogólnowłoskim: *in zona Cesarini* (wł. dosł. ‘w strefie Cesariniego’, tj. ‘strzelić gola] w ostatnich minutach meczu’) => rzutem na taśmę, w ostatniej chwili. Renato Cesarini był włoskim piłkarzem pochodzenia argentyńskiego. W 1931 roku w 90. minucie meczu zdobył decydującego gola przesądzającego losy spotkania Włochy-Węgry i odtąd właśnie o tak zdobytych bramkach zaczęto mówić, że padły „w strefie Cesariniego” [Ormezzano 1997, 71], *fare catenaccio* (wł. dosł. ‘zrobić rygiel’, ‘zrobić zasuwę’, tj. grać bardzo defensywnie, brzydko dla oka) => milczeć na jakiś temat, nabrać wody w usta, *entrare a gamba tesa* (wł. ‘wykonać niebezpieczne zagranie, polegające na atakowaniu piłki nogą wyprostowaną do przodu’) => zabrać głos w sposób zdecydowany i nie do końca moralnie poprawny, atakując kogoś/coś, *dribblare una domanda* (wł. ‘obejść dryblingiem jakieś pytanie’) => wymigać się od odpowiedzi na jakieś pytanie, *pressing su qlcu* (wł. ‘pressing wywierany na kogoś’) => presja, nacisk wywierany na kogoś. Te wyrażenia i zwroty stanowią element dyskursu medialnego, codziennie pojawiają się we włoskich programach informacyjnych. Mogą być interesującym i przydatnym elementem zajęć z tłumaczenia prasowego lub medialnego;

2) rodzajniki z nazwami drużyn piłkarskich: *il* jest włoskim rodzajnikiem określonym używanym z rzeczownikami rodzaju męskiego. Stosujemy go z nazwami włoskich drużyn piłkarskich, które są też toponimami i, ponieważ w tym języku słowo *miasto* jest rzeczownikiem rodzaju żeńskiego (rodzajnik określony *la*), w strukturze głębokiej znajdziemy apozycję (*miasto*) *Neapol*, (*miasto*) *Turyń vs. il Milan* (drużyna Milanu), *il Napoli* (drużyna Napoli), *il Torino* (drużyna Torino). *La* natomiast jest włoskim rodzajnikiem określonym używanym z rzeczownikami rodzaju żeńskiego. Występuje on z nazwami drużyn piłkarskich, których nazwa jest przymiotnikiem wskazującym na pochodzenie z danego miasta (*fiorentino* – ‘florencki, florentczyk’; *udinese* – ‘z miasta Udine, mieszkaniec miasta Udine’). Rodzaj żeński wynika z faktu, że w strukturze głębokiej znajdziemy rzeczownik rodzaju żeńskiego *squadra* / ‘drużyna’: *la (squadra) Fiorentina* => *la Fiorentina*, *la (squadra) Udinese* => *l’Udinese*. Kolejną grupą są nazwy własne oznaczające drużyny, których nazwa nie jest toponimem, takie jak: *la Juventus*, *l’Internazionale*, *la Sampdoria*, *l’Atalanta*, *la Lazio* – rodzaj żeński w tym przypadku również wiąże się z obecnością rzeczownika rodzaju żeńskiego *squadra* ‘drużyna’ w strukturze głębokiej [Serianni 1998, 14]: *la Juventus* – drużyna Juventus, *la Sampdoria* – drużyna Sampdorii, *l’Atalanta* – drużyna Atalanty. Kategorię gramatyczną rodzajników określonych można zgłębić także, analizując rodzajniki używane z toponimami z pola leksykalnego piłki nożnej, np. z nazwami popularnych stadionów piłkarskich:

il San Siro – stadion San Siro. Słowo *stadion* (wł. *stadio*) w języku włoskim to rzeczownik rodzaju męskiego. Obok San Siro funkcjonuje także *il Meazza*

(San Siro jest nazwą dzielnicy, w której znajduje się obiekt). Stadion nazwano na cześć wybitnego zawodnika mediolańskich drużyn, Giuseppe Meazzy, stąd rodzajnik *il*, ponieważ mówimy o stadionie; *il San Paolo* – obiekt, na którym mecze rozgrywała do grudnia 2020 roku drużyna Napoli. 4 XII 2020 roku zmieniono jego nazwę, by uhonorować wieloletniego gracza Napoli, Maradonę i teraz stadion drużyny Napoli to Stadio Diego Armando Maradona – Stadion Diego Armando Maradony. Wcześniej patronem stadionu był św. Paweł z Tarsu, który, podróżując do Rzymu w 61 roku, przybył do portu w mieście w prowincji Neapolu, Pozzuoli. Do diecezji tego miasta należy dzielnica Neapolu, w której znajduje się stadion⁸. O wadze piłki nożnej we włoskiej rzeczywistości społeczno-kulturowej niech świadczy także obecność zdań z nazwami drużyn piłkarskich w ćwiczeniach z gramatyki włoskiej tak uznanych autorów jak K. Katerinov [1976] czy B. Storni [1987] – zdania należy uzupełnić właściwym rodzajnikiem określonym;

3) jednostki z pola leksykalnego nazw produktów kulinarnych we włoskim profesjolekcie piłkarskim i we włoskich kronikach sportowych: *biscotto* (dosł. ciasteczko, herbatnik, *sport. dzien.* ‘ustawiony wynik/mecz’), *brodino* (dosł. chudy rosół, *sport. dzien.* 1) ‘nikogo niesatysfakcjonujący remis’, ‘niedosyt’, ‘ciężkostrawny) podział punktów’, 2) ‘gol na pocieszenie’, ‘gol honorowy’, 3) ‘zwycięstwo potrzebne z uwagi na trudną sytuację w tabeli’, ‘trzy cenne punkty’), *calcio spezzatino* (dosł. piłka nożna – gulasz, *sport. dzien.* ‘rozgrywanie meczów jednej kolejki rozgrywek w dużej rozpiętości terminowej, tj. od piątku do wtorku, z uwagi na plany transmisyjne właścicieli praw mediowych’), *cioccolatino* (dosł. czekoladka, *sport. dzien.* ‘idealne dogranie piłki, pozwalające innemu zawodnikowi na oddanie strzału, który kończy się zdobyciem gola’), *mozzarella* (dosł. [ser] mozzarella, *sport. dzien.* 1) ‘strzał tylko do statystyk’, ‘strzał, który nie może zrobić krzywdy bramkarzowi’, 2) (także o rzucie karnym) ‘zbyt lekki strzał w sam środek bramki’). W tej grupie znajdziemy także zapożyczenia: *difesa merengue* (dosł. obrona bezowa, obrona „Bez”, hiszp. słowo *merengue* – ‘beza’ to funkcjonujące we włoszczyźnie metonimiczne określenie drużyny Królewskich, Realu Madryt), *pubblico merengue* (dosł. publiczność bezowa, publiczność „Bez”, ‘kibice Królewskich’), *calcio champagne* (dosł. piłka nożna-szampan, *sport. dzien.* ‘piękny / wspaniały futbol’). Obok nazw produktów kulinarnych wymienić można również inne liczne przykłady z pola leksykalnego jedzenia: *divorarsi un gol* (dosł. pożreć sobie gola – ‘zmarnować stuprocentową okazję do zdobycia gola’), *mangiarsi un gol* (dosł. zjeść sobie gola – ‘zmarnować stuprocentową okazję do zdobycia gola’), *giocatore mangiapalloni* (dosł. zawodnik zjadający podania – ‘zawodnik wielokrotnie odbierający piłkę przeciwnikom, w szczególności w środku pola’), *scorpacciata di gol* (dosł. golowe obzarstwo – ‘grad goli, które padły w danym meczu’), *presidente mangia-allenatori* (dosł. prezes drużyny-zjadacz trenerów – o prezesie, który

⁸ <https://archistadia.it/guide-viaggio/> [Dostęp 22 II 2021].

bardzo często zwalnia szkoleniowca i zastępuje go innym, by i tego niebawem pozbawić posady i zastąpić kolejnym, ukute i używane, by określić Maurizio Zampariniego, prezesa drużyny Palermo), *cucchiaio* (dosł. łyżka – sport. lob, posłanie piłki do bramki, przerzucając ją nad bramkarzem);

4) figury retoryczne desygnujące denotaty związane z futbolem, obecne także we włoskim języku ogólnym: *derby d'Italia* – dosł. derby Włoch – mecz pomiędzy Juventusem a Interem, drużynami, które mają najwięcej sympatyków na Półwyspie Apenińskim, *derby della Madonnina* – dosł. derby małej Madonny – ‘derby Mediolanu’, ‘mecz pomiędzy Interem Mediolan a drużyną A.C. Milan’: *Madonnina* jest symbolem miasta Mediolan, to figura Madonny znajdująca się na głównej wieży katedry w Mediolanie, *derby della Mole* – dosł. derby Mole [Antonelliana] – ‘derby piłkarskie pomiędzy Juventusem a drużyną Torino’, ‘derby Turynu’: *Mole Antonelliana* to budynek użyteczności publicznej będący symbolem Turynu, wspomniana już *fidanzata d'Italia* – tj. włoska narzeczona – określenie Juventus;

5) stopień najwyższy bezwzględny rzeczownika – *superlativo assoluto*, za pomocą którego powstały liczne terminy w profesjolekcie dziennikarsko-sportowym: *derbyssimo* (‘arcyważne derby pomiędzy lokalnymi drużynami’, np. derby Mediolanu. Zwykle kibice tych drużyn są zwaśnieni i z powodu licznych animozji mecz budzi ogromne zainteresowanie i emocje), *partitissima* (‘szlagier’), *campionissimo* (‘wielokrotny mistrz’, ‘rekordzista’). W języku włoskim sufiks *-issimo* dodawany jest do przymiotników i przysłówków w procesie ich stopniowania. Jak pisze Widłak [2002, 149], „wyraża on występowanie danej cechy w stopniu maksymalnym, najbardziej intensywnym, bez ustalania relacji, bez przywoływania elementu odniesienia”. W wyniku kreatywności językowej użytkowników włoszczyzny w języku mówionym zaczęto dodawać go również do rzeczowników, którym nadaje znaczenia ‘najważniejszy’, ‘największy’: *Augurissimi!* (‘Najlepsze życzenia!’);

6) słowotwórstwo – sufiksacja: *partitona* (dosł. meczysko, augmentatiwum od rzeczownika *partita* – ‘mecz’. Synonim *partitissima*), *portierone* (dosł. bramkarzysko, augmentatiwum od *portiere* – ‘bramkarz’. ‘Bramkarz – podpora drużyny, utytułowany i znakomity bramkarz’);

7) leksykalne, morfoskładniowe i fonetyczne cechy dialektów włoskich na przykładzie przyśpiewek kibiców. Praca z takim materiałem językowym pozwala studentom odnaleźć cechy charakterystyczne danego dialektu, nierzadko poznać koloryt lokalny i elementy etnograficzne za sprawą leksemów występujących w danej odmianie terytorialnej. W zależności od stopnia znajomości języka włoskiego można wybrać na zajęcia przyśpiewki różnych drużyn – tych z północy, z centralnych Włoch, jak i z południa, pozwolić studentom porównywać wybrane dialekty i ich elementy, znajdować podobieństwa do innych znanych im języków europejskich (hiszpański, francuski). Z pewnością tak zaprezentowane cechy dialektów włoskich zapadną w pamięć uczącym się.

Jednym z prostszych do zrozumienia dialektów jest dialekt rzymski, poniżej zamieszczam fragment hymnu klubu A.S. Roma „Roma, Roma”, będącego przykładem tego dialektu:

Roma Roma Roma / core de 'sta Città unico grande amore / de tanta e tanta gente che fai sospirà.	Roma Roma Roma / serce tego Miasta jedyna wielka miłość / tak wielu, wielu ludzi którzy za twoją sprawą wzdychają. (...)
Roma Roma Bella, / t'ho dipinta io gialla come er sole / rossa come er core mio	Roma, piękna Roma/ to ja cię namalowałem żółta jak słońce ⁹ / czerwona jak serce moje

IV. Zagadnienia literaturoznawcze

By poszerzyć kompetencje studentów z tego zakresu, można wykorzystać obecność piłki nożnej we włoskiej poezji i literaturze (np. zbiór wierszy Fernando Acitellego z 1998 roku pod tytułem *La solitudine dell'ala destra* (*Samotność prawego skrzydłowego*), zbiór opowiadań Stefana Benniego *Bar Sport* (1976) oraz *Bar Sport Duemila* (1997). Włoski bar kawowy jest odpowiednikiem pubu w kulturze polskiej, miejscem spotkań towarzyskich, w którym dyskutuje się o piłce nożnej i przeżywa zmagania zawodników na boisku. Utwory Benniego z powodzeniem posłużą jako materiał do pracy z *elementami kulturowymi* w rozumieniu Hejwowskiego [2004], takimi jak np. *moviola* (‘urządzenie, za pomocą którego w programach takich jak „Sportowa niedziela” eksperci w studio wielokrotnie oglądają najbardziej kontrowersyjne sytuacje danego meczu, analizując i komentując decyzje sędziego’)¹⁰.

5. Podsumowanie

Z perspektywy glottodydaktyki z pewnością warto zwrócić uwagę na rolę tematyki sportowej (piłkarskiej) jako czynnika motywującego młodych sympatyków sportu do nauki języka obcego. Nie bez znaczenia pozostaje także istota kulturowej specyfiki znaczeń zakodowanych w omówionych leksemach i wyrażeniach z języka piłki nożnej (przydomek piłkarzy, tropy, frazeologizmy z pola leksykalnego nazw produktów kulinarnych). Tematyka sportowa (piłkarska) może stanowić również niebagatelny impuls do samokształcenia oraz służyć do poszerzania kompetencji językowych, kulturowych czy socjologicznych. Jak wynika z moich doświadczeń, praca z materiałami dotyczącymi piłki nożnej sprawdza się w rozwijaniu kompetencji interkulturowej studentów, jest

⁹ W języku włoskim funkcjonuje wyrażenie „piękny jak słońce” – ‘bardzo piękny, mający w sobie dużo uroku’ (wł. *bello come il sole*).

¹⁰ *Moviola* jako jeden ze słów kluczowych w kontekście kultury włoskiej i włoskości pojawia się choćby w utworze wykonywanym przez Toto Cutugno pt. *L'italiano (Lasciatemi cantare)*: „la moviola la domenica in tv” – „analizowanie najbardziej kontrowersyjnych meczowych sytuacji każdej niedzieli w telewizji”.

narzędziem pozwalającym interpretować zjawiska jednej kultury i przenosić je na pole innej, ponieważ sport ten bez wątpienia stanowi istotny element włoskiej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Co więcej, znajomość zagadnień piłkarskich i okołopiłkarskich (pewne standardy kulturowe, zwyczaje, rytuały, animozje i przyjaźnie pomiędzy kibicami różnych włoskich drużyn piłkarskich) znacznie ułatwia studentom aklimatyzację we Włoszech podczas pobytu na stypendium w ramach programu Erasmus+. W rozmowach ze stypendystami Erasmus+ z Instytutu Filologii Romańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, którzy wrócili z pobytu we Włoszech, jako stały element ich życia we Włoszech pojawia się kontakt z kibicami piłkarskimi i swoisty *piłkarski kod kulturowy*. Przy czym znamienne jest, że w języku włoskim, w odróżnieniu od polskiego zwrotu *być kibicem* + nazwa drużyny, powstały odrębne określenia na bycie fanem danego klubu: *juventino* to kibic Juventusu, *milanista* – Milanu, *interista* – Interu, *romanista* – Romy itd.

Zagadnieniami okołosportowymi w dydaktyce interkulturowej można posłużyć się zarówno na lekcjach tłumaczenia prasowego i medialnego, na zajęciach z wiedzy o kraju nauczanego języka, z jego historii, jak i na seminarium tematycznym na bazie programu autorskiego. Po tematykę sportową można sięgać już od poziomu początkującego, a treści związane ze sportem / piłką nożną mogą być wprowadzane na różnych poziomach znajomości języka (np. frazeologizmy z pola leksykalnego nazw produktów kulinarnych na poziomie średniozaawansowanym). Rolą wykładowcy jest uświadomienie studentów na temat wagi piłki nożnej we włoskiej rzeczywistości społeczno-kulturowej (np. włoskie rytuały i elementy kulturowe – poniedziałki rano z dziennikiem sportowym w barze kawiarnianym: we Włoszech studio pomeczowe trwa cały poniedziałek, począwszy od porannej kawy i *cornetto*. Wtedy też Włosi przeglądają ulubiony dziennik sportowy i dyskutują o rozegranych w weekend meczach). Posługując się tematyką piłkarską w dydaktyce języka obcego, należy pamiętać, że sport to nie tylko wymiar kulturowy czy społeczny, lecz także językowy, historyczny i polityczny [por. Kukowicz-Żarska 2014, 334]. Sięgając po tematykę piłkarską podczas zajęć językowych, wzbogacimy je informacjami o włoskim stylu bycia, włoskiej codzienności czy rytuałach, jak też o przyzwyczajeniach, a także słabostkach i przywarach.

Podsumowując niniejsze rozważania, warto sięgnąć po szerokie spektrum możliwości, jakie oferuje nam tematyka piłkarska w dydaktyce języka obcego. Omówione przeze mnie narzędzia są w mojej opinii nowe i pożyteczne, pomagają zrozumieć zarówno mentalność i obyczajowość Włochów, jak i wybrane zbiorowe zachowania tego narodu, przybliżają wiedzę o charakterystycznych budowlach i zabytkach danego miasta (*derby della Mole*, *derby della Madonnina*), o wydarzeniach, które są wciąż żywe w pamięci zbiorowej Włochów (katastrofa lotnicza na wzgórzu Superga, tragedia na Heysel). Wykorzystując materiały dotyczące piłki nożnej, umożliwiamy studentowi pełny rozwój filologiczny, dzięki poznaniu elementów historii Włoch oraz sytuacji społeczno-kulturowej w tym kraju.

Bibliografia

Opracowania

- Acitelli Fernando. 1998. *La solitudine dell'ala destra*. Torino: Einaudi.
- Balboni Paolo. 1999. *Parole comuni, culture diverse. Guida alla comunicazione interculturale*. Venezia: Marsilio.
- Benni Stefano. 1976. *Bar Sport*. Milano: Monadori.
- Benni Stefano. 1997. *Bar Sport Duemila*. Milano: Feltrinelli.
- Boniek Zbigniew. 1986. *Prosto z Juventusu*. Oprac. Person A. Bydgoszcz: Pomorze.
- Caffarelli Enzo. 2005. *Parole in fascistese*. „Focus Storia” n. 3: 76-79.
- Caon Fabio, Ongini Vinicio. 2008. *L'intercultura nel pallone. Italiano L2 e integrazione attraverso il gioco del calcio*. Roma: Sinnos Editrice.
- Chalupinski Benjamin. 2015. *L'italiano neostandard. Un'analisi linguistica attraverso la stampa sportiva*. Firenze: Franco Cesati Editore.
- Czubaj Mariusz, Drozda Jacek, Myszkorowski Jakub. 2012. *Postfutbol. Antropologia piłki nożnej*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Dumanowski Piotr, Guziak Dominik. 2020. *W krainie piłkarskich bogów. O Polakach w Serie A*. Kraków: Wydawnictwo Otwarte.
- Fleischer Michael. 2003. *Konstrukcja rzeczywistości*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Hejwowski Krzysztof. 2004. *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Katerinov Katerin. 1976. *La lingua italiana per stranieri con 3000 parole più usate nell'italiano d'oggi (regole essenziali, esercizi ed esempi d'autore). Corso medio (esercizi e test)*. Perugia: Edizioni Guerra.
- Kukowicz-Żarska Katarzyna. 2014. *Tematyka sportowa jako impuls dla rozwoju kompetencji interkulturowej na zajęciach z praktycznej nauki języka niemieckiego*. W: *Culture and Creativity in Discourse Studies and Foreign Language Pedagogy*. Red. Waśkiewicz-Firlej E., Lankiewicz H.A., Szczepaniak-Kozak A. Piła: Wydawnictwo PWSZ w Pile: 331-338.
- Martin Simon. 2004. *Football and Fascism. The National Game under Mussolini*. Oxford: Berg.
- Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt, Hanna. 2004. *Dystynktywny słownik synonimów*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Núñez-Román Francisco, Gallardo-Saborido Emilio J. 2020. *La crónica deportiva como recurso de escritura en ELE/L2. Un enfoque processual*. „Studia Romanica Posnaniensia” nr 47/2: 123-139.
- Ormezzano Gian Paolo. 1997. *Tutto il calcio parola per parola*. Roma: Editori Riuniti.
- Serianni Luca. 1998. *Risposta al quesito della signora Giovanna Dall'Ongaro di Roma sul genere dei nomi delle squadre di calcio*. „La Crusca per voi” n. 16: 14-15.
- Skuzza Sylwia. 2018. *L'immagine dell'ebreo nei proverbi polacchi*. „Phrasis. Studi fraseologici e paremiologici” n. 2: 49-59.
- Słownik języka polskiego on-line*. W: www.sjp.pl [Dostęp 22 II 2021].
- Storni Bruno. 1987. *Ćwiczenia gramatyczne z kluczem z języka włoskiego*. Warszawa: Delta.
- Torr Guy, Chłopicki Władysław. 2000. *Problemy w tłumaczeniu rytualizmów*. W: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. Dąbrowska A., Anusiewicz J. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego: 271-282.
- van Eldik Tommy. 2007. *Lo sport come elemento della politica fascista in Italia*. Maszynopis pracy magisterskiej napisanej na Uniwersytecie w Utrechcie. Utrecht. In: <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/24924> [Dostęp 22 II 2021].

- Vivaldi Stefano. 2020. *La Gazzetta si conferma il quotidiano più letto in Italia*. In: <https://www.calciofinanza.it/2020/11/13/classifica-quotidiani-piu-letti> [Dostęp 20 II 2021]. *Vocabolario Treccani on-line*. In: www.treccani.it/vocabolario/ [Dostęp 22 II 2021].
- Werner Anita, Kołodziejczyk Michał. 2020. *Mecz to tylko pretekst. Futbol, wojna, polityka*. Kraków: Wydawnictwo SQN.
- Widłak Stanisław. 2002. *Gramatyka języka włoskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wierzbicka Anna. 1996. *Prototypes and invariants*. In: *Semantics. Primes and universals*. Ed. Wierzbicka A. Oxford – Nowy Jork: Oxford University Press: 148-169.
- Wierzbicka Anna. 2019. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wilczyńska Weronika. 2005. *Czego potrzeba do udanej komunikacji interkulturowej? W: Dydaktyka języków obcych a kompetencja kulturowa i komunikacja interkulturowa*. Red. Mackiewicz M. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej: 15-26.
- Wolff Karolina. 2018. *Il fattore ludico nell'insegnamento come soluzione al conflitto tra i vecchi e i nuovi metodi didattici*. W: *Il conflitto nella lingua e nella cultura italiana: analisi, interpretazioni, prospettive*. Red. Jamrozik E., Miłkowska-Samul K., Sosnowski R. Poznań: Silva Rerum:131-139.

Strony internetowe

- www.archistadia.it/guide-viaggio/ [Dostęp 22 II 2021].
- www.it.wikipedia.org/wiki/Societ%C3%A0_italiana_durante_il_fascismo [Dostęp 22 II 2021].

